

УДК 81'373.7=112.2

ВІДОБРАЖЕННЯ НАЇВНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЛЮДСЬКЕ ТІЛО У СОМАТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Білоус Ю. В.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

У статті розглядаються психологічні основи формування соматизмів у сучасній німецькій мові. Визначено, що між суб'єктивним сприйняттям людського тіла і його відображенням у соматизмах сучасної німецької мови існує глибокий психологічний зв'язок. Доведено, що німецькі фразеологізми з соматичним компонентом є первинним відображенням національної картини світу.

Ключові слова: соматизм, мовна картина світу, фразеологізм, культурна семантика, первинне сприйняття.

Білоус Ю. В. Отражение наивных представлений о человеческом теле в соматической лексике немецкого языка. В статье рассматриваются психологические основы формирования соматизмов в современном немецком языке. Доказано, что между субъективным восприятием человеческого тела и его отражением в соматизмах современного немецкого языка существует глубокая психологическая связь. Выявлено, что немецкие фразеологизмы с соматическим компонентом являются первичным отражением национальной картины мира.

Ключевые слова: соматизм, языковая картина мира, фразеологизм, культурная семантика, первичное восприятие.

Bilous J. V. Naïve concepts of the human body as they are reflected in the somatic lexis of modern German. The article resents psychological grounds of somatisms formation in the German language. It is defined that between one's subjective perception of the human body and its reflection in the somatisms of the modern German language there is a deep psychological relation. It also proves that German phraseological units with somatic components are primary reflection of the national world picture.

Key words: somatism, language world picture, phraseological unit, cultural semantics, primary perception.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Неослабний інтерес науковців до проблем соматичного словотворення пояснюється онтогенетичними функціональними властивостями частин тіла людини та їхньою широкою символізацією. У фокусі дослідницького інтересу нашої роботи – виявлення мовних і позамовних чинників, що мотивують існування соматичних універсалій як мовних одиниць. Вихідне положення філософії пізнання ґрунтується на нерозривному зв'язку суб'єктивного світу людини та об'єктивного середовища, що її оточує. Людина може розуміти та пізнавати світ і себе завдяки мові, в якій закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. Звідси, будь-яка людська мова відображає певний спосіб сприйняття та розуміння світу, при цьому всі носії цієї мови розділяють цю своєрідну систему поглядів на оточуючу немовну дійсність, оскільки особливе світобачення закріплюється не тільки у семантиці лексичних одиниць, але і в оформленні морфологічних та синтаксичних структур, у наявності тих чи інших граматичних категорій та значень тощо [2].

М. Фуко вважає, що у людини існує “мережа уявлень”, так званий скелет картини світу. Сукупність та перетин “мереж” становить ментальність. Автор стверджує, що картина світу, немов мозаїка, складається з концептів та зв’язків між ними, іноді її називають концептуальною картиною світу [15, 85]. Усі уявлення та знання людей однієї етнічної групи або народу в цілому формують загальну картину світу етносу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню “мовної картини світу” присвячені праці таких учених, як В. Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Е. Сепір, Б. Уорф, О. Потебня, В. Ужченко, Ю. Апресян, О. Кубрякова, І. Штерн, М. Кочерган та ін.

Актуальність дослідження зумовлена лінгво-гносеологічною потребою викрити психологічне підґрунтя вербалізації ідеальних понять людини за допомогою соматичної лексики національної німецької мови. Саме за допомогою соматизмів можна проникнути в глибинні процеси свідомості та мислення того чи іншого народу, усвідомити та зрозуміти процеси сприйняття та пізнання навколишнього світу, що відображаються у семантиці лексичних одиниць та відновити картину світу певного етносу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити психологічні основи формування соматизмів у сучасній німецькій мові. Поставлена мета передбачає реалізацію таких **завдань**: розкрити сутність поняття “найвісна картина світу”, простежити розвиток семантики найменувань частин тіла у свідомості людини, а також процес відображення найвісних уявлень про людську анатомію у соматичній лексиці німецької мови, встановити взаємозв’язок людини, мови та навколишньої дійсності.

Об’єкт дослідження – соматичні фразеологічні одиниці німецької мови. Під соматизмом розуміємо ядерний семантичний компонент, що позначає частину тіла людини. Соматичними називаються такі фразеологічні одиниці (ФО), що містять у своєму складі переосмислений компонент-соматизм. **Предмет** розвідки – функціонування соматичних одиниць німецької мови крізь призму національної картини світу.

Матеріал дослідження складають статті з п’яти словників [17; 18; 19; 20; 21], де висвітлюється структура і комунікативне навантаження десяти найчастіше вживаних у німецькій мові соматизмів: Kopf (голова), Gesicht (обличчя), Hals (шия), Auge (око), Nase (ніс), Ohr (вухо), Mund (рот), Hand (рука), Fuß (нога), Herz (серце).

Виклад основного матеріалу. Зрозуміло, що мова – це спосіб формування та існування знань людини про світ [8]. У слові людина фіксує результат пізнання. Е. Сепір розуміє мову як своєрідний путівник у соціальній дійсності, оскільки вона суттєво впливає на наше уявлення про соціальні процеси та проблеми. “Люди живуть не тільки у матеріальному світі і не тільки у світі соціальному... всі знаходяться під владою конкретної мови, яка стала засобом вираження у даній спільноті. Уявлення про те, що людина орієнтується у навколишньому світі без допомоги мови, і що мова лише випадковий засіб вирішення специфічних завдань мислення та комунікації, це лише ілюзія. Насправді, реальний світ несвідомо будується на основі мовних звичок тієї чи іншої соціальної групи. Світи, в яких живуть різні спільноти, – це різні світи, а не один і той же світ з різними бірками. Ми бачимо, чуємо та сприймаємо навколишній світ власне так, а не по-іншому, головним чином, завдяки тому, що наш вибір при його інтерпретації визначається мовними звичками нашої спільноти” [11]. Подібне твердження висловлював Б. Уорф: “Ми розчленовуємо природу в напрямку, який підказує наша рідна мова” [13, 174]. Звідси, можна стверджувати про нерозривний взаємозв’язок та взаємозалежність мови, людини та оточуючої дійсності.

З іншого боку, О. Кубрякова зазначає, що мова забезпечується і в той же час обмежується будовою людської пам’яті, принципами сприйняття світу, характером уявлення, можливостями обробки інформації набором певних “модальностей” – зором, слухом, нюхом і т. д., які... повинні давати інтегральну картину сприйнятого [5, 35]. Знаходячись у тісному зв’язку з мисленням та об’єктивною дійсністю, мова, мислення та навколишній світ утворюють тріаду,

в якій на перший план виступає відношення мислення (свідомості) до об'єктивної дійсності [16]. Як влучно зазначає Ю. Караулов, неможливо пізнати мову, не виходячи за її межі, не звернувшись до її творця, носія, користувача – до людини, до конкретної мовної особистості [4, 7]. У своїй реальній діяльності людина оперує даними про світ і в її свідомості поступово утворюється певна база даних, що вже були оброблені, або ще потребують певної обробки. Когнітивна обробка інформації йде одним із двох можливих способів: від мовної форми до загального поняття (знизу вверху) та навпаки – від поняття до форми (зверху вниз) [12, 178].

Кожна людина як представник етносу по-своєму сприймає та усвідомлює навколишню дійсність, формуючи у своїй свідомості мережу наївних знань та уявлень про світ, тобто “наївну” картину світу. Звідси, система уявлень людини базується на її “наївному” світогляді. Як зазначив О. Лосєв, “не дійсність безпосередньо визначає смисл мовлення, а інтерпретація, цілеспрямована переробка цієї дійсності в людській свідомості з метою повідомити її іншій свідомості в тому чи іншому світлі – або ж гранично об'єктивно, або ж приблизно, або ж неправдиво, або ж в образному чи поетичному сенсі” [7, 225].

Людина має здатність ефективно орієнтуватися у світі, сегментувати та використовувати його для задоволення власних потреб та інтересів. Зрозуміло, що антропоцентризм людської свідомості знаходить віддзеркалення в мові. Людина бачить, порівнює й осмислює світ завдяки системі, у якій багато відношень і уявлень сформовано за зразком відношень між її складниками [3, 49-50]. Нова інформація, що сприймається людиною, опрацьовується на основі даних, що вже існують в її пам'яті. Крім того, ніяке знання не може бути суспільним (колективним), не пройшовши через “індивідуальну голову” [6, 113].

З іншого боку, “наївна” картина світу відображає дійсність, яка реально існує, а також повсякденні, побутові уявлення людини про світ та протиставляється науковій картині світу як еталону науково доведеного і правильного знання про світ [9, 38]. Вона зорієнтована на традиційне мислення та природне знання [14, 3]. На думку І. Богатирьової, наївна картина світу відображає матеріальний і духовний досвід народу і формується під впливом культурних цінностей і традицій тієї чи іншої нації. Вона суттєво відрізняється від наукової картини світу, яка ніяк не залежить від мови і може бути спільною для різних народів [2]. Отже, наукова картина світу – об'єктивна й універсальна для всіх народів, адже вона поєднує та систематизує знання різних наукових галузей. У той же час, наївна картина світу – суб'єктивна та культурно обумовлена.

Наївні уявлення людини не є примітивними. У багатьох випадках вони не менш складні, ніж наукові, адже відображають досвід десятків поколінь протягом багатьох тисячоліть і здатні слугувати надійним провідником у цей світ [1]. Ю. Апресян підкреслював донауковий характер мовної картини світу, називаючи її наївною картиною світу. Мовна картина світу, немовби доповнює об'єктивні знання про реальність, часто спотворюючи їх.

З погляду “наївної” картини світу, у тілі людини містяться нематеріальні уявні сутності, подібні до органів (душа, зір, слух), а психічні процеси, як і матеріальні, пов'язані з певними органами людського тіла [10, 53].

Можна стверджувати, що “наївна анатомія” відрізняється від традиційних уявлень про будову людського тіла, адже до переліку органів “наївної анатомії”, окрім матеріальних, входять уявні органи, що містять віртуальні, уявні сутності, наприклад, *серце* може вміщувати почуття, ототожнюватися з душею, *живіт* може позначати життя, *голова* – розум тощо. Вони також пов'язані із здібностями людини. До прикладу, соматизм “*рот*” часто пов'язує з мовою, мовленням або, навпаки, мовчанням: “*den Mund auf tun*” – “*розкрити рот, тобто заговорити, виговоритись*”; “*вухо*” з можливістю чути або з небажанням слухати: “*ganz Ohr sein*” – “*напружено слухати*”; “*око*” з зором, пильністю: “*sich (D) die Augen ausgucken*” – “*очі прогледіти, виглядати кого-н.*” тощо [9, 12].

Крім того, матеріальні органи набувають особливих функцій, що стосуються психіки людини. До прикладу, *серце* – не лише орган кровоносної системи людини, але й центр

емоційних переживань, почуттів [10, 53]: *“das Herz lacht einem”* – *“серце радіє ”*; *“sein Herz an j-m verloren haben”* – *“закохатися в кого-н.”* тощо.

Як бачимо, одиниці мови набувають у мові додаткової культурної семантики. Наприклад, *голова* – не лише *“верхня частина тіла”*, але й центр розумової діяльності, інтелекту, найвищої цінності: *“einen klaren Kopf haben”* – *“мати світлий розум”*; *“zwei Köpfe sind besser als einer”* – *“один розум – добре, а два – краще”* тощо.

Виникнення наївних уявлень про людську тілобудову спричинене відсутністю наукових анатомічних даних та знань. Через це людина зазвичай *“прислуховувалась”* до власного тіла, до своїх відчуттів та створювала свої уявлення про ті чи інші частини та органи тіла, надавала їм певного призначення.

Отож, людина, з одного боку, освоювала навколишній світ за допомогою свого тіла, а з іншого, – у процесі спостереження над собою приходила до розуміння власної тілобудови та формувала наївні поняття про анатомію. З розвитком мислення вона поступово починає розуміти, що кожний орган виконує певну функцію та є своєрідною системою, апаратом життєдіяльності. Таким чином, кожен орган передає певні сигнали, відомості, інформацію як з оточуючої дійсності, так і з поверхні організму усередину нього, а також від одних його частин до інших. Поступово людина усвідомила функції та призначення своїх зовнішніх і внутрішніх органів і наділила їх матеріальними знаками – словами. У результаті, сформувалися певні поняття та уявлення про *“органіку”* людського тіла. Так ноги у людини асоціюються перш за все з рухом (*“die Beine unter die Arme nehmen”* – *“бігти зі всіх сил, щодуху”* [17, 103]), язик – з мовленням (*“die Zunge beständig rühren”* – *“говорити, базікати без угаву”* [17, 891]), зуби – з ворожістю (*“die Zähne zeigen”* – *“показувати зуби, давати відсіч, вороже ставитися”* [17, 872]), ніс – з інтуїцією (*“eine gute Nase haben”* – *“мати хороший нюх, інтуїцію, володіти хорошим чуттям”* [17, 549]) тощо.

Уявлення про *“наївну анатомію”* відіграють важливу роль у розвитку семантики найменувань частин тіла. Це дозволяє матеріальним органам виконувати в уявленні людини функції нематеріальних органів і, внаслідок цього, розвивати переносні значення, пов’язані зі сферою нематеріальних духовних сутностей. Наприклад, ФО *“j-m blutet das Herz”* – *досл. “серце кровоточить, серце обливається кров’ю”*, позначає не фізичний, а духовний біль, душевні тортури. Виникнення аналогій між сферою духовного та матеріального є важливою ланкою у процесі пізнання людиною світу, що безпосередньо відбивається на семантичному наповненні найменувань частин тіла [10, 60].

Усі людські істоти мають поняття про існування універсальних природних явищ: сонця, місяця, зірок, усвідомлюють існування окремих частин власного тіла, однак кожна особистість по-різному трактує ці, здавалося б, однакові явища та сприймає одні і ті ж речі [10, 51]. Універсальне розуміння людської тілобудови зумовлене схожістю асоціацій, спільністю процесів когнітивного мислення різних етносів. Так, наприклад, образні вирази на позначення частин тіла будуються на схожих рисах і асоціаціях між частинами тіла та іншими об’єктами навколишнього світу, що є спільними для багатьох народів [10, 52]. Оскільки кожна мова має свій власний спосіб концептуалізації дійсності, то характер сприйняття людиною однакових концептів, зокрема, і органів людського тіла буде суттєво відрізнятися. Наприклад, рос. лексема *“живот”* має архаїчне значення *“життя”*, тобто у російській мовній картині світу ця частина тіла пов’язується зі сферою духовного, осередком вічного, у той час, як нім. *“Bauch”* є символом здоров’я, добробуту, огрядності [10, 93]: *“ist der Bauch voll, ist der Mensch toll”* – *“людина з жиру біситься (має все необхідне)”*. Звідси, хоча анатомічна будова тіла є однаковою у всіх людей, не враховуючи певних індивідуальних особливостей, вона дає змогу простежити спільні риси у сприйнятті людиною світу через призму власного тіла та відчуттів, а також виявити певні відмінності, оскільки вони є відображенням духу кожної нації, культурного простору, у якому вона існувала [10, 48]. Люди мають спільні уявлення про своє тіло та зовнішній світ.

Однак, побут, повсякденна діяльність того чи іншого етносу накладає відбиток на розумінні призначення тієї чи іншої частини тіла, а також їх значущості у повсякденному житті.

Висновки і перспективи подальших досліджень. З розвитком свідомості людина наділяла певними функціями зовнішні і внутрішні органи, формуючи певні поняття та наївні уявлення про “органіку” людського тіла. Сприйняття та розуміння світу крізь мовні образи, що віддзеркалені у фразеологічній системі, є національно специфічними, однак базуються на універсальних, логіко-психологічних та лінгвістичних засадах. ФО з соматичним компонентом є первинним експресивним віддзеркаленням у мові національної картини світу крізь матеріальну основу тіла людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды : в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 767 с.
2. Богатырева И. И. Языковая картина мира [Электронный ресурс] / И. И. Богатырева // Слово. Филология : образовательный портал. – Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/philology/43646.php>
3. Капітан Т. До питання про порівняння фразеологічних одиниць сучасної німецької та української мов / Т. Капітан // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2014. – Вип. 129. – С. 49–53.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
5. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма : лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 34–37.
6. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.
7. Лосев А. Ф. О коммуникативном значении грамматических категорий / А. Ф. Лосев // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина / под ред. И. А. Василенко. – М., 1965. – Т. 234 : Статьи и исследования по языкознанию и классической филологии. – С. 196–231.
8. Маслова В. Язык и культура: проблемы взаимодействия / В. Маслова // Лингвокультурология : учеб. пособ. для студ. вузов / В. Маслова. – М. : Академия, 2001. – С. 59–73.
9. Материнська О. Вплив категоризації відношень між частиною та цілим на семантику меронімів у німецькій та англійській мовах / О. В. Материнська // Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2014. – Вип. 129. – С. 8–16.
10. Материнська О. В. Типологія найменувань частин тіла: монографія / О. В. Материнська. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 295 с.
11. Сепир Э. Статус лингвистики как науки / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. М. : Прогресс-Универс, 1993. – С. 259–260.
12. Тарасова Е. В. Когнитивные основания системной организации речи / Е. В. Тарасова // Вісник Харків. держ. ун-ту. Романо-германська філологія. – Харків, 1999. – № 424. – С. 174–183.
13. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Уорф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Иностранная литература, 1960. – Вып. 1. – С. 145–178.
14. Урисон С. В. Фундаментальні здібності людини і наївна “анатомія” / С. В. Урисон // Вопросы языкознания. – 1995. – С. 3–12.
15. Фуко М. Археология знания : пер. с фр. / М. Фуко. – К. : Ника-Центр, 1996 – 208 с.
16. Швачко С. А. Английские числительные и их место в лексико-семантическом поле количества : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.04 / Швачко Светлана Алексеевна. – К., 1982. – 304 с.
17. Немецко-русский фразеологический словарь : 12 000 фразеолог. единиц / сост. Л. Э. Бинович ; [отв. ред. Н. С. Чемоданов]. – М. : Гос. издат. иностр. и нац. словарей, 1956. – 904 с.
18. Осовецька Л. С. Фразеологічний словник німецької мови / Л. С. Осовецька, К. М. Сільвестрова. – К. : Рад. школа, 1964. – 716 с.
19. Duden. Band 11. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten : Wörterbuch der deutschen Idiomatik. – Mannheim ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1992. – 864 S.
20. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. – 3., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Mannheim : Dudenverlag, 1996. – 1816 S.
21. Schemann H. Pons. Deutsche Idiomatik : Die deutschen Redewendungen im Kontext / H. Schemann. – Stuttgart ; Dresden : Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1993. – 1038 S.